

Miroslav Hroch. Hledání souvislostí: eseje z komparativních dějin Evropy.

Praha: SLON 2016, 340 stran.

Ivana Holzbachová

Profesor Miroslav Hroch (nar. 1932) je historik, který se věnuje evropské historii a z jehož rozsáhlého díla (česká *Wikipedie* uvádí 23 knih – ještě bez knihy zde recenzované – vydaných v češtině a světových jazycích, hlavně v němčině) vystupuje do popředí otázka vzniku a vývoje ideje i instituce národa v Evropě obecně a v českých zemích zvláště. Recenzovaná kniha má být jakýmsi účtováním jeho celoživotního díla.

Ani to všechno ještě není důvodem k tomu, aby byla recenzována v časopise věnovaném filozofii. Důvodem však už je ta skutečnost, že Hroch není pozitivistou v úzkém a pejorativním smyslu, nýbrž dějepiscem, jenž se zamýšlí nad širšími otázkami, které už nespádají jen do rámce historiografie, ale které se zabývají jejími základy tak, že to může být přínosné i pro filozofa, a to zvláště pro toho, jenž se věnuje filozofii dějin, případně otázkám metodologie věd. To ostatně vyplývá i z jeho výroku (s. 10): „Poznáním minulosti [...] rozumím takové poznání, které se nespokojuje pouze sbíráním faktů, ale usiluje o to, najít kořeny a souvislosti, vyložit příčiny, stejně jako důsledky historických změn a procesů, a to případně až po vysvětlení současnosti. Minulost vidím jako úhrn všech složek lidské činnosti, nikoli jen některých výseků, a také jako minulost všech lidí, nikoli jen příslušníků elit.“

Hrochova kniha by se jen s malou nadšátkou dala označit jako „rozprava o metodě v historiografii“. Metoda, o kterou se jedná, je srovnávací metoda, již Hroch nejprve všeobecně charakterizuje a pak jednotlivé aspekty jejího použití konkrétně ukazuje na dějinách Evropy. Ale i v kapitolách vztahujících se k nim se objevují témata, jichž si musí všimnout každý filozof, který se zabývá dějinami. O tom svědčí už seznam kapitol, které se pak dále dělí na menší celky.

1. Jak se autor dívá na chod dějin a jejich poznávání.
2. Místo, kde žijeme: Evropa a její regiony.
3. Proč se evropské regiony proměňovaly nerovnoměrně.
4. Dějiny národa a kontinentu – jak to patří dohromady?
5. Proč reformace někde zvítězila a jinde nikoli?
6. Krize není úpadek ani kolaps: příklad krize 17. století.
7. Revoluce jako náhlá změna systému.
8. Evropský národ jako odvěká či novodobá pospolitost?
9. Odkud přicházely vzdělané elity? Někde z vlastních řad, jinde z lidu.
10. Alternativy v dějinách, aneb: muselo se vše stát tak, jak se stalo?

Závěr: Poznávání souvislostí anebo slepá ulička intelektuální hry?

Domnívám se, že tento seznam potvrzuje to, co jsem napsala výše. Přínejmenším poslední dvě kapitoly a „Závěr“ jsou zjevně (také) filozofické. Příznačné je také to, že mnoho názvů končí otazníkem. Miroslav Hroch si klade otázky a hledá na ně odpovědi pomocí srovnávací metody, která v jeho pojetí zjevně splývá s hledáním souvislostí, mnohde pro laika (a někdy i historika) nečekaných.

Hroch tvrdí, že pro poznání dějin je nutný pohled spojený s hlediskem kauzality a s aplikací srovnávací metody. Podává stručný výklad „dějin“ komparativní metody, v nichž ve dvacátém století hraje významnou roli škola *Annales* a také vlivy politické vědy a sociologie. Do popředí zájmu historiků se komparativní metoda dostala až v 80. a 90. letech. Zde sehráli velkou roli zejména němečtí historici, jako byli např. Jürgen Kocka a Heinz-Gerhard Haupt.

Hroch podává jakýsi „návod k použití“ komparativní metody, z něhož vyplývá důraz na přesnost formulace problému a určení toho, co se bude srovnávat.

Po tomto metodologickém úvodu se zabývá konkrétními problémy, jak je naznačuje přehled kapitol. Z jejich obsahu vybírám ty Hrochovy názory, které se mi zdají nejzajímavější.

Hroch se zabývá Evropou jako kontinentem s vědomím, že Evropa v zeměpisném smyslu kontinentem není. Proto musí řešit otázku, jak a kdy vzniklo povědomí o evropské odlišnosti a nadřazenosti. Zkoumá také, co Evropu od ostatních zemí odlišuje/odlišovalo. Kromě zvláštního postavení měst, renesance, reformace, podnikavosti, kapitalismu, historismu a utváření moderních národů

je to také myšlenka o odlišnosti západní, střední a východní Evropy, spojené s představou o méněcennosti té východní, případně střední. Uznává existenci střední Evropy (v 15. – 19. století), která se však jako makroregion vybavený specifickými znaky vytratila spolu s převahou Německa v této oblasti. Komplikací byla pak ve 20. st. skutečnost, že značná část tohoto regionu se dostala pod nadvládu SSSR. Když skončila i ona, zůstal nejen středoevropský mýtus, „ale také řada stereotypů, postojů a pověr, které s ním byly spjaty“ (s. 67).

Dalším problémem, který je s regiony spojen, je nerovnoměrnost jejich vývoje. Hroch odmítá myšlenku, že západní regiony Evropy byly vždy ty nejnávštěvnější. Je nutné vzít v úvahu, co se poměruje, a pak se pokusit získané výsledky vysvětlit. Při obou těchto krocích se uplatňuje komparativní metoda. Hroch upozorňuje na množství faktorů, které se na nerovnoměrnosti podílely, a také na to, že postavení regionů se během doby měnilo. Původně zaostalé se stávaly pokročilejšími, některé z původně vřdčích klesly mezi zaostalé. Konkrétně se zabývá postavením venkova a venkovského lidu (otázka nevolnictví) a rolí kupců.

V další kapitole se Hroch věnuje problematice národů, na kterou pak navazuje v osmé kapitole, kde se dotkne i české problematiky. Problémem je už otázka, jak a proč psát dějiny jednotlivých národů. Úlohu hraje nejen historické povědomí jako motiv k psaní takové historie, ale třeba i dostupnost dokumentů. Paradoxně na to navazuje otázka, jak psát syntézu evropských dějin. (Je možné, aniž to Hroch píše, že zde reaguje na snahu

EU o napsání takových dějin.) Syntézou rozhodně není „odvyprávění paralelních dějin jednotlivých národů“ (s. 137). Hroch navrhuje zkoumat vznik a šíření specifických strukturálních změn, které zaznamenáváme ve všech evropských zemích a jejichž existenci si začali Evropané uvědomovat jako něco, co je odlišuje od ostatních kultur (např. reformace, kapitalismus a tržní hospodářství, revoluce, industrializace, sekularizace, princip solidarity se slabými a opuštěnými, který přerostl v zápas o nové uspořádání poměrů, nacionalizace kultury a historismus, tj. skutečnost, že odkaz na dějiny slouží jako nástroj legitimizace národních i politických požadavků).

Některými z těchto aspektů se pak Hroch zabývá v dalších kapitolách. Tak je tomu i v případě reformace a jejího rozšíření, resp. potlačení. Koneckonců sem patří i krize 17. století. Přitom Hroch tvrdí, že „krizi nelze ztotožňovat se stagnací ani s úpadkem či dokonce zhroucením systému“ (s. 160). V souvislosti s krizí 17. st. se pak zabývá oběma anglickými revolucemi, zápasem o absolutismus ve Francii, odporem Katalánců a Portugalců proti nadvládě Španělska, stejně jako odbojem těch italských regionů, které také ovládali Španělé, vznikem absolutismu v Dánsku, událostmi ve Švédsku, Polsku a Rusku. Stavět třicetiletou válku do centra této krize je podle Hrocha nesprávné. Největší konflikty začaly až v době, kdy se třicetiletá válka uzavírala. Všechny tyto konflikty se pro Hrocha stávají předmětem komparace, kdy srovnává jejich sociální základnu a cíle. Vzniká typologie těchto konfliktů. Pak se pokouší o komparativní výklad těchto souvislostí. Uzavírá, že podstatou

krize 17. století byl „rozpor mezi prudce se šířícími peněžními a tržními vztahy a nízkou schopností státu vstřebat tyto nové vztahy a těžit z nich pro vlastní modernizaci“ (s. 173). Tyto konflikty nevedly ke kolapsu staré společnosti, nýbrž k jejím reformám. Byly na počátku procesu modernizace, která však později Evropu rozdělila podle míry, jak rychle/pomalou se v jednotlivých oblastech projevovala.

Problém krize u Hrocha logicky navazuje na problém revoluce. Snaží se tento problém oprostit od emocionálního chápání a pojednat o něm jako o jednom z historických jevů. Sám definuje revoluci jako „zásadní změnu systému nebo pokus o změnu politického a někdy také sociálního systému, (...) která se uskutečnila nebo se měla uskutečnit v rozporu se stávajícími normami a zákony a proti vůli vládnoucích elit“ (s. 181). Patří k ní použití síly. Hroch rozlišuje jisté předchůdkyně revolucí ve středověku. K moderní revoluci se blíží v 17. st. události v Nizozemí a obě anglické revoluce. Klasickou revolucí je revoluce francouzská a s ní související hnutí v dalších evropských zemích, národní revoluce na Balkáně a ruské revoluce z r. 1905 a z února 1917. Časově všem předcházela americká revoluce, která však vycházela z myšlenek francouzského osvícenství. Dalším typem jsou revoluce proti občanské společnosti, ruská z roku 1917, neúspěšné revoluce v Německu a Maďarsku po prvním světové válce a revoluce v tzv. socialistických zemích po konci druhé. Zde však sehrál roli vnější vliv SSSR. Další dva typy jsou revoluce namířené proti autoritativním režimům 20. st. a antikoloniální revoluční zvraty.

Pro revoluce platí, že jejich předáci měli svou „vizi“ budoucnosti, i to, že tyto vize nebyly nikdy naplněny. Hroch se dále zabývá úspěšnými a neúspěšnými revolucemi, podílem sociálních proměn v nich, úlohou násilí a místem revoluce v procesu formování moderního národa. Komparativní metoda pak slouží k vysvětlení revolucí, jejich příčin a předpokladů. Jako obvykle Hroch nejprve předkládá názory jiných historiků, podrobuje je rozboru a pak teprve přichází s názorem svým. Zde mu vadí, že autoři, kteří se zabývali revolucemi, nevzali v úvahu roli kulturního transferu v příčinách revolucí. Proto se jím zabývá sám a snaží se odhalit a analyzovat různé jeho aspekty: znalost a neznalost, které souvisí s úrovní sociální komunikace a se vzdělaností obyvatelstva i s postoji vládnoucí vrstvy. Ta velmi často produkovala protirevoluční propagandu. Roli hrají také rozdíly v úrovni společenského a hospodářského vývoje.

Poté, co se věnoval těmto obecnějším otázkám, obrací se Hroch k problematice národa. Rozebírá nejprve osobitost, která přísluší evropským národům obecně, a soustřeďuje se zejména na to, čemu říká moderní národ. Zkoumá nejprve typologii národotvorných procesů a faktory, které rozhodovaly o úspěšném formování národa. Poznatky získané tímto výzkumem pak aplikuje na zvláštnosti českého národa a jeho vývoje. Rozlišuje dva typy národů: ty, které byly už od středověku spjaty s národním státem (Francie, Švédsko, Portugalsko aj.), a ty, které o své uznání musely bojovat v podmínkách rozsáhlejších státních útvarů. To jsou ony moderní národy, jejichž vývoj kladl do rozmezí let 1800–1880 a po něm.

Ukazuje, že výzkum národního hnutí je zde spojen s výzkumem politických podmínek (nastolení ústavního režimu), nositelů národní myšlenky, role náboženství a konečně požadavků národního hnutí a podmínek úspěšnosti jejich naplnění.

V souvislosti s českým národem hledá Hroch to, co je na procesu jeho formování specifické a co má český národ společného s ostatními „malými národy“. Staví se proti mýtu o výjimečnosti českého národa, avšak nalézá některé charakteristiky, které ho od ostatních poněkud odlišují. Nachází výhodu zejména v jedinečné tradici česky psané literatury, v tom, že se Češi mohli opírat o výsledky intenzivního výzkumu v době osvícenství, v tom, že v jeho čele nestáli příslušníci vládnoucích tříd, že vysoké procento vzdělanců pocházelo z řemeslnických a měšťanských vrstev, z nichž ostatně pocházela i učenecská inteligence za osvícenství. To byly velmi dobré podmínky pro český úspěch. Neospravedlňovaly však pocit nadřazenosti, který později Čechy ovládl.

Hrocha zajímá i otázka, proč se některé národy „probudily“ dříve a jiné později. Pro její zodpovězení je třeba zkoumat čtyři základní faktory: 1. Vědomí, že lidé žijící na jednom území tvoří celek, mají společný zájem a že si ho uvědomují. 2. Vědomí, že pospolitost označovaná jako „národ“ je hodnotou o sobě (Herder). 3. Představa, že všichni příslušníci národa si jsou rovni. 4. Proměny přinášené procesem modernizace (sociální komunikace a mobilita, zájmové rozpory a politická emancipace).

S otázkou národa zvláště v dnešní době souvisí i otázka národnostních menšin a „nového nacionalismu“ v Evropě. Ten se v ní objevil od roku 1990 nejprve

v souvislosti s rozpadem starého systému, později s muslimskou imigrací. Na rozdíl od toho starého chybí novému nacionalismu obětavé vlastenectví, ale projevuje se v něm silná nenávisť. Hroch nabádá ke snaze pochopit historické souvislosti toho, co se děje. Takové pochopení by mohlo pomoci najít cestu k nápravě. Pokud už není pozdě.

Poslední dvě kapitoly a „Závěr“ se zabývají snad nejfilozofičtějsími otázkami: odkud pocházejí elity a jaká je jejich role, otázkou nutnosti a náhody v dějinách a konečně, k čemu je poznávání souvislostí.

V 19. st. byla úroveň vzdělání velmi rozdílná a kupodivu byla vysoká zvláště ve střední a severní Evropě, a naopak v západní Evropě bylo vysoké procento analfabetů. Jak se prosazuje modernizace, stoupá početnost inteligence. Její původ se v různých typech národů a států liší. V etablovaných státních národech pocházela z vyšších tříd: z podnikatelských na Západě, ze šlechtických třeba v Rusku. V rodících se malých národech se zvyšoval podíl těch, kteří pocházeli z měšťanského a řemeslnického prostředí (Čechy), případně z rodin evangelických pastorů (Slováci, Finové), z venkova přicházela inteligence např. u Litevců, Slovinců nebo Rusínů. To se pak projevovalo v cílech, které si inteligence kladla: Inteligence státních národů se soustředila na rozsáhlé vědecké projekty – budování vědeckých ústavů, objevy apod. – inteligence malých národů se podílela na zvyšování kulturní úrovně nižších vrstev obyvatelstva. Hroch mj. ukazuje, jak se rozdíl v těchto typech inteligence odráží i v její politické zralosti, což je vidět i na obsazování vysokých úřadů v EU.

Otázku alternativ v dějinách položenou v 10. kapitole lze částečně přeformulovat na otázku možnosti: Je všechno určeno předem předchozím vývojem, nebo existuje v dějinách nějakého složitějšího společenského celku něco, co by umožňovalo jiný vývoj než ten, který je jakoby dán předem? Hroch se přimlouvá za důkladné studium historických souvislostí. Předmětem jeho zájmu je možnost změny struktury. Zde se role náhody zdá být malá. Struktura společnosti je výsledkem dlouhých historických procesů a je závislá na tolika faktorech, že lidské úsilí na ní nemůže mnoho změnit. Jiná situace je v případě vlivů neživé přírody (klimatické změny, morová epidemie, zanesený přístav). Na jiných úrovních složitosti však můžeme zkoumat např. roli osobnosti. Uzavírá, že „otázku po alternativách a možnostech historického vývoje lze uplatnit v různých kontextech a s různým úspěchem“ (s. 310). Otázka má smysl tehdy, ptáme-li se po možnostech vývoje v dané situaci. Zde by vedla k hledání a poznávání jejich kauzálních souvislostí.

V závěru profesor Hroch shrnuje svůj úmysl (s. 313): „Cesty k poznání a výkladu minulosti jsou rozmanité a pokusil jsem se v této knize doložit, že makrohistorický přístup spojený s historismem a komparativními přístupy má mezi nimi stejně důležité postavení jako mikrohistorie, dějiny ekonomiky, mentalit či mezinárodních vztahů. Ostatně i tam má komparativní metoda mnoho možností.“

Osobně se domnívám, že se mu to podařilo, a dotýká se mne i jeho věta ze závěrečného odstavce (s. 319): „Předkládám tuto knihu jako příslušník (možná

vymírajícího) druhu badatelů, kteří cítí potřebu hledat odpověď na otázky, které považují za důležité pro dnešek, i když riskují, že tato odpověď bude zajímat jen je samotné.“

Byla bych velmi ráda, kdyby se jeho nostalgická předpověď nevyplnila. Kdyby se naopak takových historiků objevilo víc a kdyby si dnešní politici opět našli čas a chuť vnímat historické souvislosti událostí i trendů a odvahu k tomu, aby takto získané poznatky prosazovali ve svých činech.

Také proto si myslím, že kniha Miroslava Hrocha by neměla být chápána jako práce historika pro historiky, nýbrž že by ji mělo číst co nejvíce lidí, studenty a absolventy filozofie nevyjímaje. Jak už jsem totiž naznačila, kniha má i svůj význam filozofický. Profesor Hroch nám ostatně tuto „práci“ usnadnil tím, že píše srozumitelně, že graficky odděluje odborný výklad od svých komentářů, které obsahují poukazy na další možnosti výzkumu a kladou další otázky. Vtipné ilustrace Hany Mášové už jsou jen třešničkou na dortu.

doc. PhDr. Ivana Holzbachová, CSc.

Katedra filozofie, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita
Arna Nováka 1, 602 00 Brno, Česká republika
holzbach@phil.muni.cz